

Critical Study of "Paternal Literature" and Mystic Interpretation in Masnavi Ma'navi

Majid Jaafari¹ | Alimohammad Poshtdar ^{2*} | Fatemeh Koupa³ |

Narges Mohammadi Badr⁴

1. Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran.
Email: majidhadis6763@gmail.com
2. Corresponding Author, Professor of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: am@pnu.ac.ir
3. Professor of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran.
Email: f-koupa8982@pnu.ac.ir
4. Associate Professor of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran.
Email: badr@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 20/10/2024

Received in revised form:
24/01/2025

Accepted: 13/02/2025

Keywords:

Paternal Literature,
mystic interpretation,
Qur'anic Hermeneutics,
Masnavi-ye Ma'navi Word.

ABSTRACT

This article critically examines the foundational processes of meaning construction in Rumi's interpretative approach to the Qur'an, focusing on two distinct hermeneutic frameworks: paternal literature (instructive exegesis) and mystical literature. Employing a descriptive-analytical methodology and drawing upon comprehensive library research, the study offers a detailed analysis of Rumi's exegetical practices, tracing his intellectual evolution from jurist and preacher to mystical poet. By revisiting Rumi's spiritual trajectory, this research offers an original analysis of the inherent divergences and convergences between instructive and allusive exegesis as articulated in his *Masnavi Ma'navi*. Beyond revealing the intricate layers of Qur'anic inspiration within his literary works, the study advances interdisciplinary scholarship by introducing novel frameworks for interpreting meaning and understanding. However, Rumi's heightened spiritual awareness propels him from this preliminary stage toward a transcendent comprehension. The main outcomes of this advanced understanding include open-mindedness, adaptability, audience awareness, discourse creation, divergent thinking, a life-centered approach to understanding, symbolic hermeneutics, deep reflection on origins, the embrace of interpretive uncertainty, and an enhanced capacity for inquiry.

Cite this article: Jaafari, M., Poshtdar, A.M., Koupa, F. & Mohammadi Badr, N. (2025). Critical Study of "Paternal Literature" and Mystic Interpretation in Masnavi Ma'navi. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 6 (4), 55-74.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/ltip.2025.11147.1301

Extended abstract

Introduction

A study of patterns in complex layers of interpretation involves examining the structure of hermeneutics developed by thinkers and experts. Interpretation plays an undeniable role in revealing human consciousness and guiding individuals into the world of meaning. Hence, every interpretation, despite its marginal and secondary issues, can reflect the manner in which humans perceive and comprehend existence.

Masnavi Manavi by Jalal al-Din Mohammad Mowlavi Balkhi, known as Rumi, the 13th-century poet and mystic, is one of the most significant interpretive works related to the Quran, literature, and mysticism. It is characterized by dynamic meanings and multifaceted understanding. A critical examination of the interpretive structure of this work reveals numerous dimensions and aspects of the mystics' interpretations and their spiritual benefits. This approach has been largely neglected due to the dominance of traditional perspectives and a lack of familiarity with interdisciplinary studies.

It is an interpretation in which the interpreter goes beyond the literal and apparent meaning. Integrating their own understanding with the meaning, thereby liberating meaning from stagnation and rigidity. The dynamism of meaning corresponds with the fluid nature of human understanding and the transformation of awareness derived from lived experience. Moreover, it can demonstrate that meaning in divine discourse is not frozen or confined to lost history but is comprehensible in all eras of human life.

The application of her approaches to classical and silent texts reveals many of their implicit ideas and broadens the necessary context for the emergence of diverse interpretations. The spiritual Masnavi of Jalaluddin Rumi Balkhi, the mystic poet of the seventh century, is one of the Persian literary works that has inspired numerous scholars over more than seven centuries. Its connection with the holy book of the Qur'an, the words of the Prophet of Islam and the Persian language has undoubtedly made it the encyclopedia of human identity and the identity of Iranian thought. The present study is an attempt to open the windows of the mysterious world and the secret of the six journeys of this monument of Rumi.

Method

Critical thinking about classical texts and describing and analyzing the process of understanding them requires interdisciplinary studies and the use of library resources. The present article, considering this, has attempted to analyze interpretation within the tripartite framework of mysticism, literature, and meaning, and presents the research findings descriptively for enthusiasts and experts. The statistical population of this article is the six volumes of Rumi's Masnavi-ye Ma'navi based on the edited version by Reynold A. Nicholson. For the critical analysis of Rumi's interpretations of Quranic verses, in addition to the Persian translation of the

Quran, commentaries written on the Masnavi-ye Ma'navi have also been used.

Results

A critical analysis of the existential dimension of understanding and the various structural levels in Rumi's "Masnavi Ma'navi" reveals that this poet-mystic, when interpreting Quranic verses, employed not only traditional and instructional exegesis but also mystical interpretation. In the former approach, he adhered to the tradition of sermonizing and the path of his forefathers—a path this article, following Badi' al-Zaman Forouzanfar's terminology, designates as "paternal literature." His interpretation within this paternal literature follows a predetermined and specific goal: the guidance of disciples. Consequently, by uncovering the esoteric meanings of the verses, he seeks to shape both his own and his audience's understanding and worldly awareness in accordance with this objective—an objective that ultimately leads to the unification and fixity of meaning.

In the second type of interpretation, however, Rumi looks indirectly at the meaning of the verses through the prism of mysticism, blending his understanding and worldly awareness with new meanings derived from lived human experience. Allegorical hermeneutics and poetry strengthen his language in this endeavor, placing the meaning formed through his understanding and interpretation within a dynamic and fluid horizon—so much so that each of his interpretations appears fresh and novel to the reader. Moreover, every reader comprehends Rumi's interpretation of the Quran within their own horizon of understanding. This characteristic results in the indeterminacy and fertility of meaning.

Beyond revealing the intricate layers of Qur'anic inspiration within his literary works, the study advances interdisciplinary scholarship by introducing novel frameworks for interpreting meaning and understanding. However, Rūmī's heightened spiritual awareness propels him from this preliminary stage toward a transcendent comprehension. The main outcomes of this advanced understanding include open-mindedness, adaptability, audience awareness, discourse creation, divergent thinking, a life-centered approach to understanding, symbolic hermeneutics, deep reflection on origins, the embrace of interpretive uncertainty, and an enhanced capacity for inquiry.

The result of the research shows that the spiritual Masnavi is a classic work in the field of text containing discourse and is subject to interpretation. And in reading, it is an active and dialectical whole that gives the reader the opportunity to understand and reconfigure meaning.

Conclusion

Interpretation is a manifestation of human understanding, will, and intellect. To comprehend oneself, God, existence, and its signs, humanity is inevitably compelled to interpret. However, if human interpretation is confined to superficial understanding, it can never fully demonstrate the power of will, intellect, and awareness in the realm of comprehension. This limitation

contradicts the Quran's definition of humanity. Also, consider the following issues:

This feature, along with the hidden nature of humanity, represents a spiritual advantage that humans have gained through the guidance of God's Word—a trait that allows complex layers of meaning to unfold. By reading and interpreting every text, humans share their horizons of understanding with others, thereby demonstrating their role as effective and influential beings in existence. Without this interpretive quality, humans would be deprived of many forms of knowledge and worldly awareness, including literature, mysticism, and more. Mystics refer to such interpretation as “allusive exegesis,” considering it distinct from apparent interpretation, regarding it instead as a form of ta'wil and an uncovering of inner meaning.

مطالعه انتقادی «ادبیات پدری» و تفسیر اشاری در مثنوی معنوی

مجید جعفری^۱ | علی محمد پشدار^{۲*} | فاطمه کوپا^۳ | نرگس محمدی بدر^۴

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: majidhadis6763@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: am@pnu.ac.ir

۳. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: f-koupa8982@pnu.ac.ir

۴. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: badr@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

نوشتار حاضر تلاش دارد با ابتدا بر تفکر انتقادی، سطوح مختلف فهم مولوی را از تفسیر

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۵

واژه‌های کلیدی:

ادبیات پدری،

تفسیر اشاری،

معانی قرآنی،

مثنوی معنوی.

بررسی کند و جهان‌آگاهی‌های او را در دو بخش ادبیات پدری (تفسیر ارشادی) و ادبیات عرفانی (تفسیر اشاری) تحلیل نماید. از همین رو، با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر مستندات کتابخانه‌ای به مطالعه فهم این فقیه و خطیب متقدم، و عارف شعرگرای متأخر از تفسیر قرآن پرداخته، ضمن بازخوانی سلوک فهم مولوی؛ برای نخستین بار به تبیین اختلافات قهری و ابعاد مشترک تفسیر ارشادی و اشاری در مثنوی معنوی اقدام نموده است. چنین پژوهشی علاوه بر روشن ساختن زوایا و آشکار کردن خفایای آثار ادبی با مشکلات قرآنی، سبب نزدیکی مطالعات بین‌رشته‌ای شده، موضوعات و مؤلفه‌هایی تازه برای پژوهش را فراهم می‌آورد که شمول‌شان می‌تواند نگرش‌هایی متنوع از فهم و تفکر را خلق کند. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد علی‌رغم اختلاف‌های ساختاری میان جهان‌آگاهی‌های ادبیات پدری و تفسیر اشاری، در نگاه فرایندی عارف به میانجی‌گری تفسیر ارشادی است که با تفسیر اشاری آشنا می‌شود و به مدد نفس ناطقه و گوش جان به مرتبه استعلایی فهم راه می‌یابد. عمده‌ترین برآیند این مرتبه از فهم: ذهنیت باز، انعطاف‌پذیری، توجه به مخاطب-محوری، گفتمان‌سازی، تفکر واگرا، فهم در قالب زندگی، هرمنوتیک تمثیلی، عدم قطعیت معنا و توانایی در پرسش‌گری است.

استناد: جعفری، مجید؛ پشدار، علی محمد؛ کوپا، فاطمه و محمدی بدر، نرگس (۱۴۰۴). مطالعه انتقادی «ادبیات پدری» و تفسیر اشاری

در مثنوی معنوی. پژوهشنامه متون ادبی در دوره عراقی، ۶(۴)، ۵۵-۷۴.

ناشر: دانشگاه رازی

حق مؤلف © نویسندگان.

DOI: 10.22126/ltip.2025.11147.1301

۱. پیشگفتار

پژوهش حاضر با ابتنا به رساله دکتري عهده‌دار بررسی انتقادی تفکر مولوی در باب تفسیر است. تفکر، پایه همه تفسیرها و اعمالی است که انسان آگاهانه انجام می‌دهد. «هر راه حل و هر تصمیمی که می‌گیریم ثمره تفکر است.» (Kallet, 2014: 3) بررسی انتقادی تفکر نشان می‌دهد انسان فهیم از جزئی بودن تفکر خود، آگاه است (Ibid: 6) و سعی می‌کند با تفسیر، به توانایی فهم معنا دست یابد.

از همین رو؛ تفسیر نزد انسان ذی‌شعور، مقوله‌ای اجتناب‌ناپذیر است و کارکرد آن تلقی‌ها گوناگونی را در پی دارد. انسان در این تلقی، گاه گرفتار صورت و حرف می‌شود و گاه در باطن متن می‌نگرد. ولی اندک‌اند کسانی که به مزیت معنوی فهم خود آگاه شده به معنای استعلایی، که همان معنای معناست راه می‌یابند و جان‌شان را در بحر معنی مستغرق می‌سازند. مزیت معنوی و فهم استعلایی، وجه وجودی تفسیر اشاری را رقم می‌زند و ساختار آن را از تفسیر ارشادی جدا می‌سازد.

این پژوهش، از بحث درباره تلقی نخست که مرحله تکوینی و یقین حسی تفسیر است، می‌گذرد ولی تلقی‌های دوم و سوم را به ترتیب ذیل تفسیر ارشادی و اشاری به شیوه توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تفکر انتقادی بررسی می‌کند. در مرحله تکوینی، تفسیر به ویژه در قرآن - که منبع تحقیق حاضر است - به بن‌بست می‌رسد و در عرصه فهم دچار سرگشتگی می‌شود. در این نوشتار منظور ما از یقین حسی، برون‌نگرترین معنایی است که مفسر آن را بیان می‌کند. (Harland, 1994: 123)

تفسیر ارشادی مولوی، ریشه در جهان‌آگاهی‌های سنتی دارد؛ از همین رو می‌توان آن را ادبیات پدری نام نهاد. آشنایی با این جهان‌آگاهی به قدری مهم است که فروزانفر می‌گوید: «فهم اسرار کلمات پسر جز به وسیله آگاهی از اشارات لطیف پدر میسر نیست.» (خطیبی بکری، ۱۳۷۴ق: مقدمه ۲-۳) در این ادبیات، قرآن به مثابه یک متن، متشکل از لایه‌های معنایی است و مولوی در قبال آن سعی دارد به هفت بطن معنا پی ببرد. تحرّی، تردّد، گفتگو، مذاقه در باطن و تفسیر تمثیلی از ضرورت‌های این نوع از تفسیر است. مولوی در فضای این تفسیر مرشد است و با خطابه به رشد یا رشد مریدان می‌پردازد.

در مقابل، تفسیر اشاری قرار دارد که تفهیم و تفهم، گفتمان، تفکر در معنای معنی، هرمنوتیک تمثیلی، ارتباط با افق فهم خواننده و شوندگی یا صیورت از ویژگی‌های آن است. مولوی در این تفسیر یک مشیر، و هدفش اشارت است. ادبیات این نوع از تفسیر و زبان شاعرانه و جهان‌آگاهی‌هایش با حضور شمس تبریزی (۵۸۲-۶۴۵ق) به جان مولوی راه یافت و با صلاح‌الدین زرکوب (۵۸۷-۶۵۷ق)

ادامه یافت و در هم دلی با حسام‌الدین چلبی (۶۲۲-۶۸۳ ق) به اوج رسید. اگر بپذیریم که تفسیر، فرصتی برای فهم، و مجالی برای سامان بخشیدن به معنا است (Versteegh, 1993: 41) بدون شک، عرفان و تفسیرهای اشاری و صوفیانه آن از قرآن، سهم عظیمی از این منظر در نظام معنایی زبان فارسی دارد.

۱-۱. تعریف موضوع

تفسیر اشاری با تفسیر ارشادی وجوه اشتراک و اختلافی دارد که این وجوه در بررسی انتقادی اسلوب اندیشگانی «ادبیات پدری» با جهان‌آگاهی‌های ادبیات عرفانی در مثنوی معنوی نمایان می‌گردد. از همین رو، موضوع حاضر در دو ساختار کلی قابل تأمل است:

- در ساختار نخست، تفسیر با عنوان (exegesis) معنای جهان‌شمولی است که انسان بنا به فطرت و عقل سلیم آن را به کار می‌گیرد تا معنی را کشف کند. «این اصطلاح از فعل یونانی «exegomai» مشتق شده است. کلمه‌ای مرکب که از فعل «hegeomai» (رهبری) و حرف اضافه «ex» (بیرون) تشکیل شده و به معنای راه را به کسی نشان دادن و یا هدایت کردن است. سقراط از این واژه برای تبیین شعرهای هومر استفاده کرده است. افلاطون از شکل اسمی آن «exegesis» برای اشاره به تشریح ایده‌ها استفاده می‌کرد. در تاریخ هرودوت اصطلاح «exegetes» به کسی گفته می‌شود که رؤیاها را تفسیر می‌کرد.» (Hayes & Holladay, 2022: 1)

- در ساختار دوم، تفسیر با عنوان (interpretation) تداعی‌کننده فهم با کارکرد تفهیمی و به معنی دانستن و دریافتن است. (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱۰/۱۵۲۱۰) منظور از این واژه، درکی است که خواننده در مقام یک موجود هستی‌مند از متن به دست می‌آورد. (پالمر، ۱۳۸۷: ۹۷)

مولوی از جمله معدود عارفانی است که تجربه هر دو نوع تفسیر را دارد؛ مثنوی معنوی او هم فرامتنی از فهم و گفتمان‌های بارز آن؛ یعنی صیروت، تفهیم و اشارت است و هم متنی از درک، تعبیر و قوف در معنا، تعقل و ارشاد.

۱-۲. ضرورت، اهمیت و هدف

مثنوی معنوی گستره عرفان و جولانگاه فهم، معنا، دلالت، تفکر، فکرت و تأمل است. بازشناسی و تعریف خصیصه‌های زبانی، سرشت‌های معنایی و مبانی فهم این اثر، بدون در نظر گرفتن تفسیر اشاری غیر ممکن است. زیرا تفسیر اشاری و ساختار فهم؛ دو روی جدایی‌ناپذیر معنا را شکل می‌دهد. به

عبارت دیگر؛ تفسیر اشاری، وجه برجسته مثنوی معنوی و کلید دست‌یابی به ساختار فهم آن است. هدف اصلی این جستار، تحلیل انتقادی تفسیر؛ به ویژه تفسیر اشاری و مشخص کردن راهبردها و کارکردهای آن ذیل ادبیات پدری و خطابه‌های تفسیر ارشادی در فهم مولوی از قرآن است تا علاوه بر گسترش حوزه‌های مربوط به نقد، نگرش‌های تازه‌ای از مطالعات بین‌رشته‌ای ارائه شود.

۳-۱. پرسش‌های پژوهش

- الف: کدام جهان‌آگاهی‌های عارفانه، تفسیر اشاری را از سایر تفسیرها متمایز می‌کند؟
 ب: دگردیسی‌های مربوط به مبانی فهم مولوی، چه تأثیری در سرنوشت تفسیر اشاری او دارد؟
 ج: شواهد و مؤلفه‌های غالب در استقرار و تکوین تفسیر اشاری مثنوی معنوی کدامند؟

۴-۱. پیشینه پژوهش

بررسی در پژوهش‌های انجام یافته در مثنوی معنوی حاکی از آن است که مقاله پیش رو، نخستین فقره از پژوهش‌هایی است که با نگاه انتقادی به موضوعیت و کارکرد تفسیر اشاری در فهم مولوی پرداخته است. اما، برخی از پژوهش‌ها و تألیفاتی که ما را با تفسیر اشاری آشنا ساختند عبارت‌اند از:

الف) مقاله

- «بررسی تطبیقی و تحلیلی تأویل‌های عرفانی نجم‌الدین رازی و نظام نیشابوری»، که با اشاره به توجه عارفان در امر تأویل، برداشت‌های صوفیان از قرآن را با مبانی نظری عرفان سنجیده و به این نتیجه دست یافته است که تفاسیر اشاری در حوزه نظری، مدیون تأویلات نجم‌الدین کبری هستند. از این میان *غرائب القرآن و رغائب الفرقان* او مشهودتر است. (قاسم‌پور و مختاری، ۱۳۹۲: ۲۴۳-۲۷۶)
- «تحلیل انتقادی مبانی و روش تفکیکیان معاصر در تفسیر قرآن»، که با رویکرد انتقادی به بررسی آسیب‌هایی پرداخته که قائلان به جریان تفکیک با تعریف از عقل در تفسیر قرآن به بار آورده‌اند؛ تقلیل معارف قرآن به دلالت‌های تطابقی، حجیت بخشی به ظهورات شخصی مفسر، مانع‌تراشی در معرفت به قرآن از جمله آسیب‌های تفکیکیان است. (عرب صالحی و پیشوایی، ۱۴۰۱: ۲۰۷-۲۳۳)

ب) کتاب

- *تفاسیر صوفیانه قرآن*، کتابی است که تفسیرهای عارفان سده‌های چهارم تا نهم ه.ق را با تکیه بر پیش‌فرض‌های هرمنوتیکی تحلیل می‌کند. تحلیل این کتاب، آمیزه‌ای از قوت و ضعف است؛ به طوری

که بررسی‌ها نشان از رد پای *أَلتَّأْوِيلَاتُ النَّجْمِيَّةِ فِي التَّفْسِيرِ الْإِشَارِيِّ الصُّوفِيِّ* و *عین الحیات* در تألیف آن دارد. عدم توضیح پاره‌ای از اصطلاحات عرفانی، ترجمه این کتاب را برای خوانندگان سرشار از ابهام و تعقید کرده است. (سندز، ۱۳۹۷)

- مولوی و تفسیر عرفانی، کتابی است که نبوغ ذاتی مولوی را محرک اصلی او در پیوستن به جریان تفاسیر اشاری می‌داند. نویسنده بر این باور است که مولوی در تفسیرهای خود پیرو حقایق-التفسیر، تفسیر القرآن، لطایف الاشارات و کشف الأسرار است. (مشرف، ۱۳۹۵)

- وحی دل مولانا دریافت‌های عرفانی مولوی از آیات قرآن در مثنوی، کتابی است که به بررسی تفسیر، تأویل و شیوه کاربرد آن در مثنوی می‌پردازد. نویسنده معتقد است ارجاعات مولوی به قرآن و معنایی آن عمدتاً از راه تضمین، حل یا تحلیل، اقتباس، تلمیح و ارسال‌المثل بوده است. (بهنام فر، ۱۳۹۲)

ج) رساله / پایان‌نامه

- «تفاسیر منظوم قرآن به مثابه زیرگونه ادبی»، رساله دکتری است که تفسیرنویسی به نظم عروض فارسی را جریان ادبی پنهان با رویکرد قرآنی می‌داند؛ جریانی که با صفویان آغاز می‌شود و در دوره قاجار به اوج می‌رسد. خاستگاه این نوع تفسیر، ایران و شبه قاره هند است. ساختار فکری این نوع تفسیرها، صوفیانه است. واکاوی ممیزه‌های صوری و فکری این تفسیرها، نشان از یک زیرگونه ادبی تلفیق یافته از قرآن و ادبیات بین ایرانیان دارد. (محمدی و همکاران، ۱۴۰۲)

- «یادکردهای حضرت زکریا و یحیی (ع) در تفاسیر عرفانی و متون صوفیانه از سده پنجم تا هشتم»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد است که آثار عارفان را از جمله منابع تأثیرگذار در فرهنگ اسلامی مردم ایران برشمرده است، آبخشور اصلی این آثار، تفسیرهایی است که صوفیان از قرآن داشته‌اند. نمونه بارز این فرهنگ صبر، ایمان و تقوای الهی یاد شده در قصه‌های قرآنی مربوط به حضرت زکریا و یحیی است که در چهار سوره قرآن آمده و بازتاب گسترده‌ای در آثار صوفیان داشته است. (زارعی، ۱۴۰۳)

۵-۱. روش پژوهش و چارچوب نظری

چرخش استعلایی مولوی در عرفان پس از آشنایی با شمس تبریزی، نگره تازه‌ای را برای او به ارمغان آورد. این نگره با زerkوب رشد کرد و در هم‌دلی با چلبی به اوج رسید. ثمره این فرایند، مثنوی معنوی است که از یک طرف «اصول اصول دین» و از طرف دیگر، «کشاف قرآن» است.

نگاه اشاری مولوی در این اثر، ساختار فهم او را متمایز از تفسیرهای ارشادی‌اش ساخته و تلقی او را از تفاسیر ظاهر، باطن و عارفانه روشن کرده است. تا جایی که می‌توان میان ادبیات پدری او که سرشار از نیت واحد و تفسیر ارشادی است، با مختصات ادبیات عرفانی‌اش که مملو از چندمعنایی و تفسیر اشاری است، حد و مرزی ظریف ترسیم کرد.

«مثنوی معنوی کتابی است که از یک‌سو، به جهت اشتغال آن بر زبده معارف اسلامی و انسانی، فهم اشارات و دلالات آن بدون احاطه بر جوانب مختلف این معارف و شناخت مآخذ و اصول آن سخت دشوار است. و از سوی دیگر، بدان جهت که قسمتی از لطایف آن مبنی بر مواجید وقت گوینده و تجارب روحانی خود اوست، ادراک آن معانی برای کسانی که با گوینده هم‌دلی و هم‌جوشی روحانی ندارند و در آن اقوال به چشم معارف بحثی می‌نگرند تعدّر بسیار دارد.» (زرین‌کوب، ۱۳۸۶: ۱۱)

هر چند مطالعات نشان می‌دهد مولوی مبدع تفسیر اشاری نیست، ولی تأثیر او راه‌گشای جریان نوینی از تفسیر با الگوی التقاطی شد. در این الگو، برخلاف تفاسیر اشاری پیشینان، خواننده با تفسیرهای یک‌دست از قرآن مواجه نیست، بلکه به تماشای تفسیر موضوعات گوناگون در مناسبت‌های مختلف می‌نشیند و معنای آن را در توافقی بین‌الاهانی میان عارف و متن از یک‌سو، و عارف و خود از سوی دیگر می‌فهمد. امتزاج افق فهم در این الگو، تفسیر را از چارچوب تعبیرهای شخصی و کشف معنای آنی و سطحی، وارد گستره‌ای چندوجهی با طیف‌های معنایی مختلف می‌کند که با فرایند لایتناهی معارف قرآنی هم‌خوانی دارد.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. تفسیر ارشادی و سمت و سوی ادبیات پدری

در صدر اسلام میان نقل و عقل و کشف، اختلافی بین مؤمنان نبود؛ زیرا حضرت رسول، جامع ثلاثه معروف شریعت، طریقت و حقیقت بودند. «تأثیر قدرت‌مند قرآن بر ذهن کسانی که برای نخستین بار در زمان حیات حضرت محمد(ص) تلاوت آن را شنیدند، متکی بر متن خود کتاب مقدس و فهم پیامبر بود. از همین رو، سخنور، خطیب یا منتقدی نبود که بخواهد قرآن را به زبان خطابه یا ریطوریکال برای مخاطبان بازگو کند. توانایی‌های ذاتی قرآن در حیات ایشان، قدرت کافی برای ایجاد واکنش مثبت و

یا منفی در شنوندگان را داشت.» (Boullata, 1988: 139)

اما بعد از رحلت ایشان، قرآن به اقتضای «کتاب» بودن (آل عمران/۳، انبیا/۱۰، بقره/۲، ص/۲۹، النحل/۶۴ و ۸۹، یونس/۱) و «مخاطب‌محور» بودن از تفسیر مبرّی نماند؛ منظور از مخاطب‌محوری، قائل شدن به شعور و ذی‌مراتب بودن معرفت و فهم در انسان است؛ هرچند که در قرآن، علاوه بر انسان، تمام آنچه بین آسمان و زمین است از این شعور بهره‌منداند: فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا وَسَخَرْنَا مَعَ دَاوُودَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ ﴿۷۹﴾ ولی شعور و فهم انسان توأم با آگاهی و قصدیت است به همین دلیل منجر به تفسیر می‌شود. گویی کتاب بودن و مخاطب‌محوری، دعوتی بود از سوی قرآن برای تجلّی معنا و گشودگی حسن ضمیر تا از اتهام اصالت ایده، شک‌گرایی و اساطیر بودن دور ماند. «از همان قرون اولیه اسلام، نشانه‌هایی از تمایل به تفسیر قرآن در میان فرق اسلامی دیده شده است و تنها صوفیه نبوده‌اند که از ظاهر کلمات و پوسته واژه‌ها خواسته‌اند نگاه خود را عبور داده به آن سوی ظاهر و به گفته خودشان باطن قرآن پی ببرند.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۱۴۲)

مولوی، با توجه به حدیث «إِنَّمَا يَعْرِفُ الْقُرْآنَ مَنْ خُوطِبَ بِهِ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ج ۳۱۲/۱) تفکر در اسرار بلند آن را شایسته پیامبر، اولیاء‌الله و عارفان واصل و کتاب‌را، نشانه تعمیق تفکر می‌داند:

«چون کتاب‌الله پیامد هم بر آن این چنین طعنه زدند آن کافران

که اساطیر است و افسانه نژند نیست تعمیقی و تحقیقی بلند»

(مولوی، ۱۳۹۰: ۱۱۱۰)

بر خلاف تفکر که منجر به فهم می‌شود، تدبّر به تفسیر می‌انجامد. «علم به تفسیر و پی بردن به مقصود از نشانه‌ها و قرائن حکمت استنباط می‌شود. خداوند از بندگانش خواسته در کتابش تأمل کنند و این تأمل را به پیامبرش دستور نداده و این دلیل قطعی بر جواز تفسیر است» (زرکشی، ۱۴۲۷ ق: ۲۴)

تفسیر ارشادی که از بطن قرآن برخاسته بود، مایه بلوغ و نضج تفکر مسلمانان شد. «شکل‌گیری و ظهور دین اسلام به عنوان یک هویت، با شکوفایی فرهنگی یکپارچه‌ای در جهان همراه بود. این هویت یکپارچه، نشانه‌ای از بلوغ این دین، و محرک، پشتیبان و مبنای بسیاری از ساختارهای اجتماعی شد که هر کدام از این ساختارها آشکارا در نقش پارادایم و الگوواره ظاهر شدند.» (Rippin, 2003: 152)

با این حال تفسیر ارشادی، معنا را بدون میانجی‌گری فهم می‌نگریست به همین دلیل نتوانست طبیعت صیرورتی شناخت عارفانه را ارضا کند و در پشت سدّ تک‌معنایی متوقف شد و مفسران آن

برای گریز از این سدّ، به ذوق، تأویل و مواجید روی آوردند.

پیشینه این نوع تفسیر که در این مقاله با استناد به گفته فروزانفر از آن به ادبیات پدری یاد می‌شود (نک: خطیبی بکری، ۱۳۷۴ ه.ق: مقدمه/۲-۳) به پیش از مولوی می‌رسد. مشهورترین این تفاسیر پیش از مثنوی معنوی عبارتند از: تفسیر السّلمی و هو حقایق التفسیر (۳۸۰ ه.ق)، التیسیر فی التفسیر (۴۱۰ ه.ق)، لطائف الاشارات (۴۳۴ ه.ق)، کشف الأسرار و عده الأبرار (۵۲۰ ه.ق)، تفسیر ناتمام نجمیه (۶۱۶ ه.ق) که بعدها توسط، نجم دایه (۵۷۳-۶۵۴ ه.ق) و علاءالدین سمنانی (۶۵۹-۷۳۶ ه.ق) کامل شد و به التّأویلات النجمیه فی التفسیر الاشارات الصوفیه مشهور است، و إعجاز البیان فی تفسیر أم القرآن (۶۴۷ ه.ق). ردّ پای این شیوه از تفسیر را که سرشار از مواعظ و نصایح است و در جواب سؤال مریدان، به رسم مجلس‌گویان تقریر شده و نمودار گفتگوی روزانه صوفیان و مجالس آنان بوده است را در معارف «بهاءالدین ولد» (۵۴۳-۶۲۸ ه.ق) و استاد مولوی، برهان‌الدین محقق ترمذی، (۵۶۱-۶۳۷ ه.ق)؛ معروف به «سید سردان» هم می‌توان یافت. (نک: خطیبی بکری، ۱۳۷۴ ه.ق: ۵ و محقق ترمذی، ۱۳۷۷: مقدمه/یط)

محققان برخی از ویژگی‌های این نوع تفسیر را نگاه باطنی به معنی قرآن، حضور مواجید و غلبه شهود در فهم، بیان رازآلود معنا، تصورات ذوقی و وجدانی، تأویل معنا و عدم سازگاری و توطای آن با لفظ، جمع بین شریعت و طریقت، تکیه بر لطایف و حقایق می‌دانند. (نک: آتش، ۱۳۸۱ و علی اکبرزاده، ۱۳۹۲)

علاوه بر موارد مذکور که وجه مشترک هر دو تفسیر ارشادی و اشاری‌اند، مقاله حاضر شاخص‌هایی را در تفسیر عارفانه مثنوی معنوی یافته است که از چشم‌انداز خود مولوی، ادبیات پدری و تفسیر ارشادی و باطنی او را از ادبیات عرفانی و تفسیر اشاری‌اش تمیز می‌دهد. منظور از واژه «ادبیات»، در این مقاله نه شیوه بیان اندیشه‌ها و حالات و احساسات؛ بلکه جهان‌آگاهی‌های مفسّر است که فرایند شکل‌گیری فهم را در قالب معنا نشان می‌دهد.

نظرگاه این مقاله دو اصطلاح برگرفته از مثنوی مولوی؛ یعنی «تحرّی» و «تردّد» در مقابل دو کارواژه «تقرّی» و «تفهّم» است.

۲-۲. تحرّی و تفسیر ارشادی با تقرّی و تفسیر اشاری

مولوی، لازمه فهم معنای وحی را توخی و تحرّی می‌بیند، اما توقف در آن را خصلت عارف نمی‌داند.

«تا که مَا یَنْطِقُ مُحَمَّدٌ عَنْ هَوٰی اِنْ هُوَ اِلَّا بِوَحٰیِیِ اِحْتَوٰی
 احمدا چون نیست از وحی یاس جسمیان را ده تحرّی و قیاس
 کز ضرورت هست مرداری حلال که تحرّی نیست در کعبه وصال
 بی تحرّی و اجتهادات هدی هر که بدعت پیشه گیرد از هوی»
 (مولوی، ۱۳۹۰: ۱۱۱۰)

تحرّی معناهای کاربردی متعددی دارد (نک: پارسا، ۱۴۰۱: ۱۱-۲۹) از نگاه مولوی این واژه به معنی انشاء، تحریر و فهم موضوعی خاص در حوزه‌ای خاص است؛ به این معنی که در گفتگوی میان عقل مفسّر با متن قرآن، سرشت عقل ایجاب می‌کند که به حکم قاعده exegesis به دنبال تعبیر و یافتن معنی از لفظ باشد. در واقع، هرگاه زبان قرآن و شأن و اسباب نزول آن سازنده و شکل دهنده معنی‌های تفسیر باشد، تحرّی حادث شده است. «شأن نزول آیات، مخاطب را با رویدادهایی که در آن آیه ذکر شده است آشنا می‌سازد» (أبوزید، ۱۴۳۲ ق: ۱۰۳)

مولوی بر این باور است که یکی از راه‌های تعیین ذمراتب بودن قرآن، کشف هفت بطن معنایی آن است. لازمه چنین جهان‌آگاهی آن است که قرآن را کتاب بدانیم؛ زیرا «اگر قرآن و آیات آن را یک پیام زبانی بدانیم، هیچ کس حق دست‌بردن در ظواهر و یا تغییر معنای آن را ندارد.» (همان: ۲)

هرگاه زبان، محرک عقل انسان در کشف لایه‌های معنایی حوزه موضوعی خاصی باشد، تفسیر و تحرّی به شکل انشاء، تعبیر یا «عبارت پردازی» خود را نشان می‌دهد. حال اگر سوئه معنایی این حوزه موضوعی؛ نه دین، بلکه ارکان معرفت دینی باشد (نک: جعفری، ۱۳۷۸: ۱۹-۱۲۰ و جوادی آملی، ۱۳۷۲: ۹۳) ما با تفسیر ارشادی که هدفش هدایت انسان است مواجه می‌شویم. لازمه رهایی جسمانیانی که گرفتار ظاهر و صورت شده و از معنا بازمانده‌اند، ارشاد است که هم سبب «رشد» (صلاح امور دنیوی) و هم سبب «رشد» (رحمت و سعادت اخروی) می‌شود. بدون تحرّی خطر گمراهی حتمی است. مولوی با تفسیر تمثیلی، مریدان ناآگاه از معنی را به ضریرانی مانند می‌کند که اگر از راهنمایی و اجتهاد پدر آگاه نشوند، به رشد و رشد نمی‌رسند:

«کورِ با رهبر به از تنها، یقین ز آن یکی ننگ است و صد ننگ از این
 گرنبودی آن به دستوری پدر بر نیاموردی ز چه تا حشر سر
 آن پدر بهر دل او اذن داد گفت چون این است میل خیر باد
 هر ضریری کز مسیحی سر کشد او جهودانه بماند از رُشد»
 (همان: ۱۰۸۶-۱۰۸۷)

از همین رو در ادبیات پدری مولوی، تفسیر ارشادی به مثابه ما حصل تحرّی و توخی، لازمه هدایت و دور ماندن از بدعت است.

مرشد در زبان عربی به کسی گفته می‌شود که «هُوَ الَّذِي أَرْشَدَ الْخَلْقَ إِلَى مَصَالِحِهِمْ أَى هَدَاهُمْ وَ دَلَّهْم عَلَيْهَا. هُوَ الَّذِي تَسْلُقُ تَدْبِيرَاتِهِ إِلَى غَايَاتِهَا عَلَى سَبِيلِ السَّدَادِ مِنْ غَيْرِ إِشَارَةٍ مُشِيرٍ وَلَا تَسْدِيدٍ مُسَدِّدٍ» (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق: ۱۷۵) وجه تسمیه خلفای راشدین هم، از این روست که آنها مطابق سوره احزاب؛ اصلاح عمل و اطاعت از خدا و پیامبرش را راه آمرزیده شدن می‌دانستند.

در این نوع تفسیر هرگاه زبان آیه قول «سدید» باشد، معنی در آن مطابق با واقع، قطعی و یگانه است، اما اگر زبان آیه قولی انتزاعی و نامتعین باشد، معنا در پیوند با معنای وضعی لفظ، غریب و دور از ذهن می‌نماید و حقیقت لغوی (معجمی)، عرفی و شرعی آن با تفسیر همراه می‌گردد. در نظر مولوی، لفظ در برابر معنا کل و نارسان است و کسانی که در فهم به لفظ بسنده می‌کنند، محجوبانی کوراحوال‌اند، اما اگر پرده لفظ را کنار بزنند و حکمت سخن را در معنی آن بنگرند به تفسیر رسیده‌اند نه اشارت.

«خوش بیان کرد آن حکیم غزنوی بهر محجوبان مثال معنوی
 که ز قرآن گر نبیند غیر قال این عجب نبود ز اصحاب ضلال
 کز شعاع آفتاب پر ز نور غیر گرمی می‌نیابد چشم کور»
 (مولوی، ۱۳۹۰: ۵۲۲)

کنار رفتن پرده لفظ ما را با معنی آشنا می‌کند و این معنی را گوش عقل و گوش ظنّ می‌شنود، در حالی که محل فهم وحی و نیوشیدن و نوشیدن آیات قرآن گوش جان است و لازمه فعال شدن این گوش، معیت با حق و تعقیب حقیقت است.

«پس محل وحی گردد گوش جان وحی چه بود گفتنی از حس نهان
 گوش جان و چشم جان جز این حس است گوش عقل و گوش ظنّ زین مفلس‌ست»
 (مولوی، ۱۳۹۰: ۱۰۸۴)

همان‌طور که بواطن معنایی مختلف، قرآن را ذومراتب ساخته مُدرکان این معانی هم ذومراتب‌اند. گاه منظور از بطن، موعظه و اندرز (طوسی، بی‌تا: ج ۹/۱)، گاه به معنی هر آن معنایی است که عقل انسان از فهم آن قاصر است (آخوند خراسانی، ۱۴۲۶ ق: ۳۸) و گاه به معنی سرّ مکنون بین خدا و قلب صاحبان حقیقت است. (آلوسی، ۱۴۰۵ ق: ج ۷/۱)

مرشد و اهل ارشاد، کسی است که مطابق سوره احزاب: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا ﴿۷۰﴾ يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا ﴿۷۱﴾ معنای باطنی قرآن و سنت را در رشد دنیوی، اخروی و اصلاح رفتار و نگرش انسان می‌بیند، ولی مشیر و اهل اشارت با تکیه بر آیه یَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ ﴿۲۹﴾ شوندگی و صیوروت انسان را حد اعلای شأن هستی‌مندی او می‌داند. صیوروت این امکان را به عارف می‌دهد که انسان را یک سوژه هستی‌مند ببیند و شأن، اراده و فهم او را در مسیر استعلایی مؤثر بداند. لازمه این نگرش، سیال دیدن معنا و تفکر در معنی معنا است. زیرا متوقف شدن پشت معنی کشف شده در ادبیات پدری با ماهیت استعلایی و استکمالی فهم انسان همخوانی ندارد.

عارف مشیر به حکم «العَاقِلُ يَكْفِيهِ الْإِشَارَةُ» هر آیه قرآن را اشارتی می‌بیند و برای فهم جهان‌آگاهی تازه و تقرّی (خوانش) آن از تحرّی می‌رهد. برخلاف مرشد که قرآن را با یک نیت خاص، یعنی اجتهاد می‌نگرد مشیر، معنا را محصول امتزاج و هم‌دلی فهم با معنی و حکمت می‌بیند. در این هم‌دلی، فهم مشیر برای رهایی از رکود و سکون خود را با تجربه زیسته که شامل تمام کنش‌ها، منش‌ها و ژست‌های انسان هستی‌مند است، منعطف می‌سازد. در بستر این انعطاف‌پذیری، معنای معنی یا به قول مولوی، «نور معنی» نه از طریق نقل و خطابه معنای حاضر، تحرّی و وسواس کهن در ادبیات پدری، بلکه از دم‌خور شدن با «ذکر» و مستغرق شدن در معنای معنی آن حاصل می‌شود.

«عاقِل از انگور می‌بیند همی عاشق از معدوم شیء بیند همی

گفت در چشم شما قحط است این پیش چشم چون بهشت است این زمین»

(همان: ۶۹۱)

در تقرّی، فهم عارف یک کنش‌گر است که به جای ارزش‌گذاری معنی و فهم معنی از پیش تعیین شده در ادبیات پدری، معنی کشف شده را با تفکر و اگر مجدداً بررسی می‌کند. معنای برآمده از این بررسی به قدری انعطاف‌پذیر و سیال است که پایانی برای خراشیدن و تراشیدن آن متصور نیست.

«آستان و صدر در معنی کجاست	ما و من کو آن طرف کآن یار ماست
دوست دارد یار این آشفستگی	کوشش بیهوده به از خفتگی
بهر این فرمود رحمان ای پسر	کُلْ یَوْمَ هُوَ فِی شَأْنِ ای پسر
اندرین ره می تراش و می خراش	تادم آخر دمی فارغ مباش»

(همان: ۸۳)

برخلاف تحرّی که بر یگانگی و قطعیت معنی کشف شده تأکید می کند، تقرّی جریانِ زنده، پویا و بالان است. مرشد می کوشد معنی کشف شده قرآن را به مخاطب انتقال دهد؛ از همین رو، تفسیر ارشادی نمونه بارز هم زبانی و انتقال هدایت شده معنا به شمار می آید. در حالی که فهم مشیر متکی بر فهمیدن و فهمیده شدن یا تفهیم و تفهّم است. فرایند ارتباطی اخیر؛ ناگزیر از ذهنیت باز، گفتمان سازی، تفکر و اگر، فهم در قالب جریان شوندگی زندگی، هرمنوتیک تمثیلی و توانایی در پرسش گری است. تقرّی، از «ق ر ء» و با کلمه «قرآن» هم ریشه است. مولوی معتقد است معنی قرآن، در قرآن یافت می شود. بدین ترتیب صیورورت، انعطاف پذیری، تفکر و اگر و چندمعنایی از مهم ترین خصیصه های تقرّی و تفسیر اشاری قرآن است. این ویژگی ها مرز ظریفی بین این تفسیر با تفسیر باطنی، و نیز تفسیر ارشادی ترسیم می کند که عمدتاً متکی بر تحرّی، قطعیت معنا، کشف معنا از درون لفظ و انتقال آن است. ولی از آنجا که بر اساس اصل بینامتنیت، هیچ تفسیری از پیش فرض های ادبیات پدری جدا نیست؛ نمی توان به طور کامل ادعا کرد که معنی در تفسیر اشاری از ویژگی های تفسیر ارشادی جدا است. تنها نقطه تمایز این دو تفسیر، کانونی شدن فهم در تفسیر اشاری است که در تفسیر باطنی سخنی از آن به میان نیامده است. مفسران می گویند: «هر آیه ای از آیات قرآن برخوردار از یکی از این چهار معنی است: ظاهر، باطن، حدّ و مطلع. ظاهر؛ عبارت است از تلاوت لفظ آیه، باطن؛ دریافت معنی آن است، و حدّ؛ حلال و حرام و صواب و خطای آن است، و مطلع؛ شامل اشراق و شهود قلب بر معنای آن است.» (تستری، ۱۳۲۹ ق: ۳۹)

علی رغم وجوه اختلافی که در این بخش، از ساختار هر دو الگوی تفسیری ذکر شد، نباید از وجوه اشتراک آن ها غافل ماند. مداخلت تجربه شهودی و قضاوت مواجید قلبی عارف که شکل دهنده بسامد بالایی از خلاقیت در تفسیر، و نیز گریز از حصار این همانی ذهنیت و معنا است نخستین وجه اشتراک هر دو نوع تفسیر اشاری با تفسیر ارشادی و باطنی است. شهود و مواجید، علاوه بر استنتاج و گفتگو

بین عارف با معنای قرآن، سبب دلالت و تفکر انتقادی هم می‌شود. در این مراد، عارف معنای لایتناهی قرآن را فراتر از یک پیام زبانی می‌نگرد و معنای آن را تفسیر می‌کند. اما در جریان این مراد و تردّد، آنچه وقوع می‌یابد گفتگوی میان عارف با معنای قرآن است؛ هر چند که تجربه روحی و سودای قلبی عارف آن را از سرشت باطنی سرشار کرده باشد.

زمانی این گفتگو تبدیل به گفتمان می‌گردد که فهم مخاطب پایگاهی مهم در زاویه دید مفسّر داشته باشد. به بیان دیگر، هرگاه مفسّر به قصد توضیح و تبیین در افق فهم خواننده، معنا را از چشم‌انداز تفکر و دلالت خوانش کند، تفسیرش از نیت و معنی متعارف متن فراتر می‌رود و به ساختار فهم نزدیک می‌شود در این حالت، ما نه با تفسیر صرفاً باطنی، بلکه با تفسیر اشاری روبه‌رو خواهیم بود. چنین تفسیری که از تشریک مساعی معنای قرآن، فهم مفسر و فهم خواننده شکل می‌گیرد به انحاء مختلف با توضیح همراه می‌گردد. مولوی این توضیح را با هرمنوتیک تمثیلی، تفسیر تمثیلی، پرسش‌گری، حکایت و ... به انجام می‌رساند. در این مقاله، به مطالعه سه مورد از مؤلفه‌های توضیحی مذکور ذیل عنوان ساختار فهم بسنده می‌کنیم:

۱-۲-۲. کارکرد هرمنوتیک تمثیلی در فهم تفسیر اشاری

تفسیر اشاری مجموعه‌ای از تمهیدات مبتکرانه و خلاق در ارتباط با فهم مخاطب است. هم‌دلی فقط بین فهم عارف با معنای قرآن و متن هستی ارتباط ایجاد نمی‌کند، بلکه سویی دیگر این ارتباط میان فهم عارف با فهم خوانندگان برقرار می‌شود. از آنجا که فهم، کانون اصلی تفسیر اشاری است، عارف حول محورتبیین از شگردهایی استفاده می‌کند که در مجموع می‌توان آن‌ها را ذیل ساختار فهم مطالعه کرد. تمثیل، از اساسی‌ترین ساختارهای فهم در عرفان است که با کارکرد توضیحی و قیاسی خود به راحتی اصالت و یکپارچگی معنا را قربانی می‌کند. گذر از تکرار خنثای معنا و عدول از گزارش معانی کشف شده، از کارکردهای دیگر تمثیل است. تمثیل گاه این مجال را به وجود می‌آورد که معنا، از آغاز دوباره آغاز شود. و گاه قرینه‌ای عینی برای فهم می‌سازد تا ارتباط با فهم خواننده آسان‌تر گردد. هرمنوتیک تمثیلی دو چرخه معنایی را سیر می‌کند تا از معنای قرآن به فهم جدید برسد و این فهم تازه را به فهم خواننده ارتباط دهد. عارف در این نوع تمثیل، آیه را از معنی ظاهری و قراردادی اش خالی می‌کند و فهم خود را بدان تزریق می‌کند. فهم اخیر هیچ ارتباطی به شأن نزول آیه و یا سیاق آن ندارد بلکه برای زندگی بخشیدن به فهم مفسر و ارتباط آن با فهم خواننده شکل می‌گیرد. مانند این آیه

از سوره اسراء: عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمْ وَإِنْ عُذْتُمْ عُنَدَنَا وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا ﴿۸﴾ که مولوی معنای آیه را که حول عصیان در برابر خداوند است، مطابق فهم خود به حرص و آز تغییر داده است:

«بارها در دام حرص افتاده‌ای خلق خود را در بریدن داده‌ای
گفت این عُدْتُمْ کَذَا عُنَدَنَا کَذَا نَحْنُ زَوَجْنَا الْفِعَالَ بِالْجَزَا»
(همان: ۴۶۳)

پیشینه این نوع از تمثیل را در شطحات و طامات ادبیات پدری باید جست که از پیوند معنای اندرونی متن و ساحت وجودی عارف می‌جوشد و شئون گوناگون و متفرعات متنوعی از فهم را به دنبال دارد. به این ترتیب، در هرمنوتیک تمثیلی سخن از ارتباط فهم به وسیله معنای معنی و جان کلام است، نه انتقال آن. هر چند در نگاه معرفت دینی، چنین خوانش تمثیلی بدعت به نظر می‌آید و بدعت بنا به تفسیر مأثور گمراهی است: «و در خبر معتبر نزد جمیع امت از خیرالبشر است که فرمود «كُلُّ بَدْعَةٍ ضَلَالَةٌ وَكُلُّ ضَلَالَةٍ سَبِيلُهَا إِلَى النَّارِ» (ابن وحید بهبهانی، ۱۳۷۱: ج ۱/۵۸) ولی زاینده گی معنی و فهم ساختارشکنانه این شیوه از تمثیل آن را نشانه‌ای از نقش هستی‌مند فهم انسان معرفی می‌کند.

۲-۲-۲. کارکرد تفسیر تمثیلی در فهم تفسیر اشاری

گونه دیگر تمثیل در عرفان، تفسیر تمثیلی است که در سایه آن، فهم خواننده به موازات فهم عارف شکل می‌گیرد. ساخت قرینه، ناخودآگاه این تفسیر را وارد مقوله هنر می‌کند. هنر در اینجا به معنی منشوری کردن فهم از طریق تصویر و قیاس است. تفسیر اشاری این هنر را زمانی به دست می‌آورد که در التزام و باور به توسع معنایی و گذر از دانش اولیه الفاظ و عبارات باشد.

برخلاف هرمنوتیک تمثیلی، تفسیر تمثیلی از یک چرخه قالبی مبتنی بر تشبیه پیروی می‌کند. معمولاً از این تمثیل برای انتقال معانی نیمه‌پنهان و پیچیده استفاده می‌کنند. مانند این آیه از سوره انفال: فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى وَلِئَلَّيْ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿۱۷﴾ که مولوی برای توضیحش از هنر تشبیه استفاده می‌کند تا مصداق‌هایی برای معنی آن بیاورد.

«دست پنهان و قلم بین خط‌گزار اسب در جولان و ناپیدا سوار
تیر پران بین و ناپیدا کمان جان‌ها پیدا و پنهان جان جان
مَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ گفت حق کار حق بر کارها دارد سبق»
(همان: ۲۳۲)

۳-۲-۲. کارکرد پرسشگری در فهم تفسیر اشاری

مقوله بعدی ساختار فهم در تفسیر اشاری مولوی در مثنوی معنوی، پرسش‌گری است. در تفسیر اشاری هر پرسشی برای تبیین و توضیح فهم طرح می‌شود. از همین رو منجر به پاسخ قطعی و یگانه نمی‌شود.

پرسش، موجب تعاطی افکار انسان و تحریک قوه تفکر او است. به طور کلی یکی از مقولات قابل توجه در آثار مولوی، مسئله پرسش و چالش‌های برآمده از آن است. در اغلب موارد، این پرسش‌ها جهات مختلف تفسیر اشاری مولوی را تغییر می‌دهند زیرا در پی رسیدن به پاسخ قطعی نیستند بلکه معیاری برای گسترش افق دید خواننده‌اند. مولوی، پرسش را نیمی از علم می‌داند و آن را راهی برای بازجویی حکمت و سر معرفی می‌کند.

نقش کردی باز چون کردی خراب	«گفت موسی ای خداوند حساب
و آنگهان ویران کنی این را چرا	نر و ماده نقش کردی جان‌فزا
نیست از انکار و غفلت از هوا	گفت حق دانم این پرسش تو را
بهر این پرسش تو را آزردمی	ورنه تأدیب و عتابت کردمی
بازجویی حکمت و سر بقا	لیک می‌خواهی که در افعال ما
پخته گردانی بدین مر کام را	تا از آن واقف کنی مر عام را
بر عوام ار چه که تو ز آن واقفی	قاصدا سائل شدی در کاشفی
هر برونی را نباشد این مجال	ز آن که نیم علم آمد این سؤال
همچنان که خار و گل از خاک و آب	هم سؤال از علم خیزد هم جواب

(همان: ۶۸۰)

۳. نتیجه‌گیری

مقاله حاضر با رویکرد انتقادی تلاش داشت وجه وجودی فهم و سطوح مختلف آن را در تفسیر مولوی از قرآن تحلیل کند. دو سطح از مهم‌ترین این سطوح؛ مربوط به تفسیر ارشادی و تفسیر اشاری است. مولوی تفسیر ارشادی را با توجه به سنت خطابه، از پدر و مرشدان خود آموخته است. از همین رو، ما در این نوشتار از آن به ادبیات پدری یاد کردیم. جهان‌آگاهی‌های او در این نوع از تفسیر شامل کشف معانی باطنی از هفت بطن قرآن، وعظ و منبرگویی برای رشد و رشد مریدان است. در این شیوه،

مولوی مفسری است که تحت تأثیر تحرّی، تردّد و تمثیل بر معنای آیات قرآن متمرکز می‌شود تا درک خود را از این آیات در اختیار مخاطب بگذارد. زبان او در این نوع از تفسیر یکپارچه، تک‌معنا و هم-گرا، و هدف غایی‌اش اجتهاد در معنی است.

برخلاف تفسیر ارشادی، تفسیر اشاری ثمره امتزاج معنای متن با فهم خواننده است. عارف در تفسیر اشاری، خواننده‌ای است که فهم خود را در برابر معانی قرآن قاصر می‌بیند و به مدد تفسیر به معنای معنا دست یابد. او در این راه، نه در جستجوی معنی باطنی و کشف آن، بلکه در پی یافتن چگونگی عملکرد فهم و وجوه ارتباطی آن با اندیشه مخاطبان است. به همین دلیل به جای پرداختن به وعظ و خطابه، با زبان شاعرانه و هرمنوتیک تمثیلی به خلق معنا ذیل اراده و تفهم انسان دست می‌زند. مهم‌ترین ویژگی‌های این نوع از تفسیر؛ انعطاف‌پذیری، پویایی و صیورورت معنا است. معنی در درون این تفسیر به دلیل ذهنیت باز، سرشت گفتمانی و مخاطب محوری، هرگز با قطعیت همراه نیست. به همین دلیل، با واگرایی به فهم استعلایی می‌رسد. فهم استعلایی از معنی، عنصر اصلی شکل دهنده تفسیر اشاری است. از شواهد و مؤلفه‌های غالب این نوع از فهم در مثنوی معنوی مولوی پرسش‌سازی‌های مولوی از آیات قرآن و نگرش التقاطی و گلچینی او به معنای این آیات است. آشنایی با شمس، هم‌صحبتی با زرکوب و هم‌دلی با حسام‌الدین چلبی سبب دگردیسی در مبانی فهم مولوی و جهان‌آگاهی‌های مربوط به آن شد و زبان خطابه‌ای، مرشدانه و وعظی مولانا از درک قرآن را به زبان اشاری تغییر داد. مولوی در تفسیر اشاری نه در پی کشف معنی یگانه، بلکه به دنبال مزیت معنوی معنا است. این مزیت که نمونه فاخر از فهم استعلایی انسان و اراده و نیروی تفهم او است؛ در دیدگاه مولوی از طریق قرآن و به یاری نفس ناطقه و گوش جان به دست می‌آید. مفسر در پی نیل به این مزیت معنوی، به مرتبه تقری می‌رسد که مشخصه بارز آن، ایجاد ارتباط و تعامل بین فهم قرآن با فهم مفسر از یک سو، و فهم مفسر با خوانندگان و مخاطبان از سوی دیگر است. برخلاف تفسیر ارشادی که هدفی جز انتقال معانی به دست آمده از قرآن ندارد. به همین دلیل، عارف مفسر، قرآن را سرشار از تقری می‌بیند. تقری که خود معلول باورمندی عارف به صیورورت است، سرشت‌های دیگری را در تفسیر برجسته می‌نماید که مهم‌ترین آن‌ها ذهنیت باز و گشوده عارف در گفتمان، تفکر واگرا و انعطاف‌پذیری در فهم است.

منابع

- قرآن مجید (۱۳۸۹). ترجمه مهدی فولادوند. قم: سوره.
- آتش، سلیمان (۱۳۸۱). مکتب تفسیر اشاری. ترجمه توفیق ه سبجانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- آخوند خراسانی، محمد کاظم (۱۴۲۶). کفایه الأصول، قم: مؤسسه آل البيت الإحياء التراث.
- ألوسی، سید محمود (۱۴۰۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و سبع المثنی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن منظور، أبی فضل جمال الدین بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب. المجلد الثالث، بیروت: دار صادر.
- ابن وحید بهبهانی (کرمانشاهی)، آقا محمد علی (۱۳۷۱). خیراتیہ. جلد ۱ و ۲، قم: انصاریان.
- أبوزید، نصر حامد (۱۴۳۲). مفهوم النص دراسه فی علوم القرآن. الدار البيضاء-المغرب: المركز الثقافی العربی.
- بهنام فر، محمد (۱۳۹۲). وحی دل مولانا دریافت‌های عرفانی مولوی از آیات قرآن در مثنوی. مشهد: به نشر.
- پالمر، ریچارد آ (۱۳۸۷). علم هرمنوتیک. ترجمه محمدسعید حنایی کاشانی، تهران: هرمس.
- تستری، أبی محمد سهل بن عبدالله (۱۳۲۹ق). تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دارالکتب العربیه الکبری.
- جعفری، محمد تقی (۱۳۷۸). فلسفه دین. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جواد آملی، عبدالله (۱۳۷۲). شریعت در آینه معرفت. قم: رجاء.
- خطیبی بکری، محمد بن حسین (۱۳۷۴). معارف. با مقدمه بدیع الزمان فروزانفر، تهران: چاپخانه مجلس.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.
- زرکشی، بدرالدین محمد (۱۴۲۷). البرهان فی علوم القرآن. تحقیق أبی الفضل الرمیاطی، جامعه الأزهر: دارالحديث.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶). سرنی نقد و شرح تحلیلی و تطبیقی مثنوی. ج ۱، تهران: علمی.
- سندز، کریستین (۱۳۹۷). تفاسیر صوفیانه قرآن. ترجمه زهرا پوستین دوز، تهران: حکمت.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲). درآمدی به سبک‌شناسی نگاه عرفانی زبان شعر در نثر صوفیه. تهران: سخن.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. المجلد الأول، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- علی اکبرزاده، حامد (۱۳۹۲). تفسیر و تأویل در مکتب تفکیک. قم: بوستان کتاب.
- کلینی، محمد (۱۴۰۷). الکافی. تصحیح علی اکبر غفاری، ج ۱، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- محقق ترمذی، برهان الدین (۱۳۷۷). معارف. تصحیح و حواشی بدیع الزمان فروزانفر، تهران: نشر دانشگاهی.
- مشرّف، مریم (۱۳۹۵). مولوی و تفسیر عرفانی. تهران: سخن.

- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۹۰). *مثنوی معنوی*. تصحیح رینولد ا. نیکلسون، تهران: هرمس.
- پارسا، فرزاد (۱۴۰۱). «تحرّی؛ پژوهشی در مفهوم، مشروعیت، کاربرد و احکام آن». *نشریه فقه و اصول*، ۵۴، (۲)، پیاپی ۱۲۹.
- زارعی، زینب و همکاران (۱۴۰۳). «یادکردهای حضرت زکریا و یحیی (ع) در تفاسیر عرفانی و متون صوفیانه از سده پنجم تا هشتم». *دانشگاه سیستان و بلوچستان: دانشکده الهیات و معارف اسلامی*.
- عرب صالحی، محمد و فریده پیشوایی (۱۴۰۱). «تحلیل انتقادی مبانی و روش تفکیکیان معاصر در تفسیر قرآن». *فصلنامه علمی پژوهش‌های اعتقادی-کلامی*، ۱۲، (۴)، صص: ۲۰۷-۲۳۲.
- Dor: 20.1001.1.98991735.1401.12.48.7.1
- قاسم‌پور، محسن و ابوطالب مختاری (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی و تحلیلی تأویل‌های عرفانی نجم‌الدین رازی و نظام نیشابوری». *فصلنامه ادیان و عرفان*، ۴۶، (۲)، صص: ۲۴۳-۲۷۶. 10.22059/jrm.2013.51116
- محمدی، محمد و همکاران (۱۴۰۲). «تفاسیر منظوم قرآن به مثابه زیرگونه ادبی». *دانشگاه فردوسی مشهد*.

References

- Qur-an (2010). Translated by; Fuladvand, M. Qom: Sooreh. (In Persian).
- Abuzayd, N. H (2010). *The Concept of the Text: A Study in Qur'anic Sciences*, Morocco: Dar bayza. (In Arabic).
- Akhond khorasani, M. K. (1994). *Sufficiency in the Principles of Jurisprudence*, Qom: Ahle beyt. (In Arabic).
- Aliakbarzade, H (2013). *Literal Interpretation and Hermeneutics in the School of Tafkik*, Qom: Bustan Publishing. (In Persian).
- Alusi, M (1983). *The Spirit of Meanings in Qur'anic Hermeneutics*, Beirut: Daralehya. (In Arabic).
- Arab Salehi, M & F Pishvaei (2022). "Critical Analysis of the Foundations and Methods of Contemporary Tafkikians in Quranic Interpretation", *Scientific Quarterly of Theological-Doctrinal Research*, 12, (48), 207-232. (In Persian).
- Atash, S. (2002). *The School of Allusive Interpretation*, Translated by: Sobhani, T, Tehran: Academic enter Puiblishing. (In Persian).
- Behnamfar, M. (2013). *Mowlavi's Inspiration: His Mystical Perceptions of Qur'anic Verses in the Masnavi*, Mashhad: Behnashr. (In Persian).
- Boullata, J (1988). *The rhetorical interpretation of the Qur'an: I jaz and related Topics. Approaches to the history of the interpretation of the Qur'an*, edited by; Andrew. R. Oxford: Clarendon Press. 139-157.
- Dehkhoa, A. A. (1998). *Dictionary*, Tehran: Tehran University. (In Persian).

- Ebn Manzur, J (1992). *The Tongue of the Arabs*, Beyrut: Dar sader. (In Arabic).
- Ebn Vahid Behbahani (1989). *Al-Khayratiyyah*, Qom: Ansareyan. (In Persian).
- Ghasempour, M. & Mokhtari, A. (2013). "Comparative and Analytical Study of the Mystical Ta'vils of Najm al-Din Razi and Nezam Neishaburi", *Quarterly of Religions and Mysticism*, 46, (2), pp: 243-276. (In Persian).
- Hayes, J. & Carl, R. (2022). *Biblical Exegesis*, a Beginner's Handbook, 4th Edition. Westminster: John Knox Press.
- Jaafari, M. T. (2000). *Philosophy of Religion*, Tehran: Islamic iict org. (In Persian).
- Javadi Amoly, A. (1993). *Divine Law in the Mirror of Gnosis*, Qom: Roja. (In Persian).
- Kallet, M. (2014). *Think smarter*, published by John Wiley & Sons, Inc, New Jersey: Hoboken.
- Khatibi Bakri, M. (1995). *Spiritual Knowledge*, Edited by; Fruzanfar, B, Tehran: Consultative assembly. (In Persian).
- Kolani, M. (1985). *Alkafi*, Edited by Ghaffari, A. A, Tehran: DaralKotob. (In Arabic).
- Mohaggeg Termazi, B. (1999). *Spiritual Knowledge*, Edited by; Fruzanfar, B, Tehran: Academic center publish. (In Persian).
- Mohammadi, M. (2023). "Poetic Interpretations of the Quran as a Literary Subgenre," *Ferdowsi University of Mashhad*. (In Persian).
- Mowlavi Balkhi, J. (2011). *Masnavi-ye Ma'navi*, Edited by; Nicholson, R. A, Tehran: Hermes. (In Persian).
- Mosharraf, M. (1996). *Mowlavi Balkhi and Mystical Interpretation*, Tehran: Sokhan publishing. (In Persian).
- Palmer, R. A. (2010). *The Science of Hermeneutics*, Translated by Hanaey, M. S, Tehran: Hermes. (In Persian).
- Rippin, A. (2003). *Muslims their Religious Beliefs and practices*, third edition, London and New York: Routledge.
- Rippin, A. & Knappert, J. (1990). *Textual sources for the study of islam*, the University of Chicago Press.
- Sandz, K. (2018). *Sufi Interpretations of the Qur'an*, Translated by Postinduz, Z, Tehran: Hekmat Publishing. (In Persian).;
- Shafi'I kadkani, M. R. (2013). *An Introduction to the Stylistics of the Mystical Gaze: Poetic Language in Sufi Prose*, Tehran: Sokhan publishing. (In Persian).
- Sonn, T. (2006). *An introduction to the interpretation of the Qur'an*, edited by Andrew Rippin. Publishing Blackwell.
- Tostary, S. (1907). Beyrut: Dar al-kotob. (In Arabic).

- Toosi, M. (NPD). *Elucidation in Qur'anic Exegesis*, Beirut: Dar ehya. (In Arabic).
- Versteegh Cornelius H.M. (1993). *Arabic Grammar and Quranic exegesis in early Islam*. Leiden: Brill, studies in semiotic languages and linguistics, 19.
- Zarkeshi, B. M (2005). *The Proof in Qur'anic Sciences*, Egypt: Daralhadiis. (In Arabic).
- Zarei, Z. (2024). "Mentions of Prophet Zechariah and John in Mystical Commentaries and Sufi Texts from the Fifth to the Eighth Century AH", *University of Sistan and Baluchesta*. (In Persian).
- Zarrinkub, A. (2007). *The Secret of the Reed*, Tehran: Elmi. (In Persian). DOI: <https://doi.org/10.22034/ksiu.2023.95.121>